



**ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ
В ХЕРСОНЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
проблеми і пропозиції за результатами анкетування
викладачів та студентів**

**Аналітичну записку підготували
Іван Шемелинець, Євген Ніколаєв та Григорій Рій.**

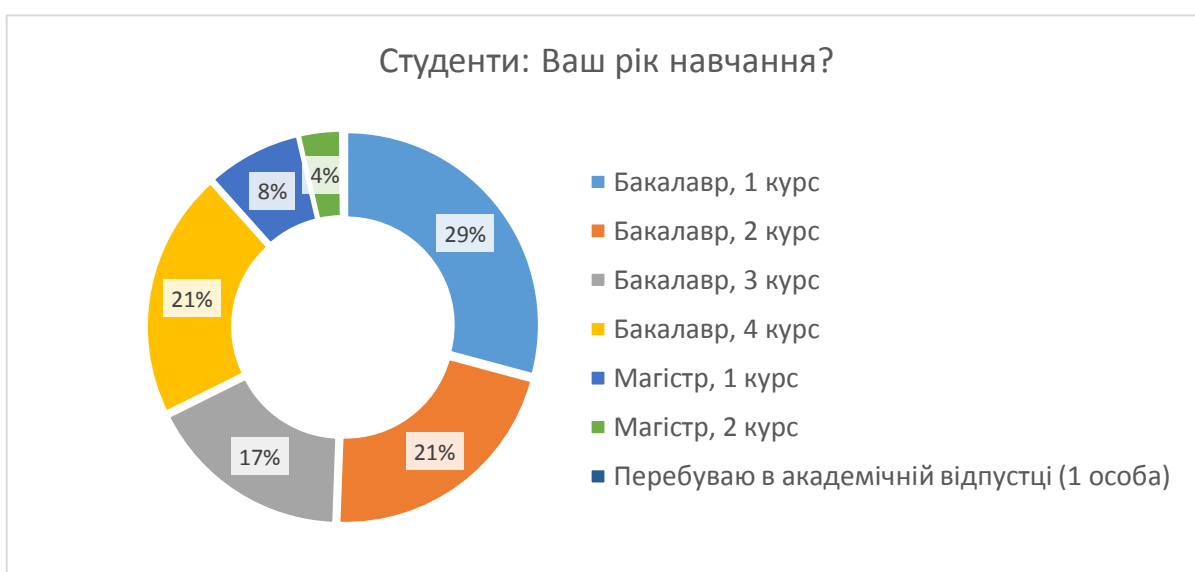
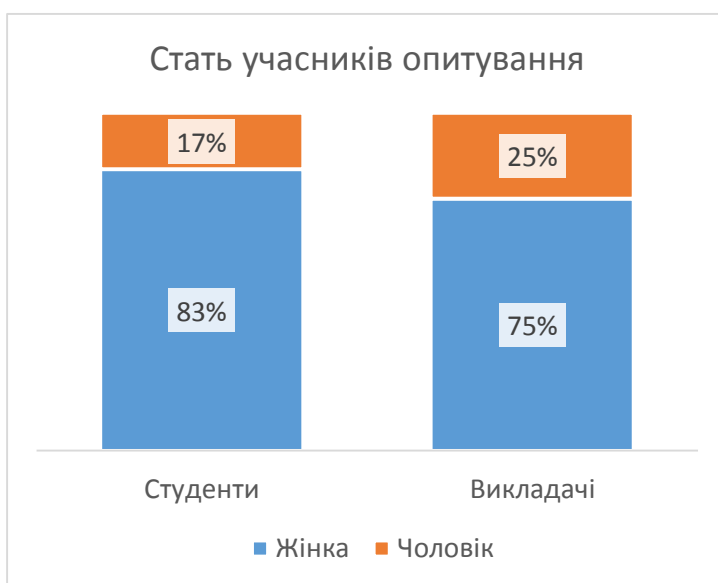
Вступ

Аналітичну записку підготовлено на основі аналізу результатів анонімного опитування студентів і науково-педагогічних працівників Херсонського державного університету (ХДУ), що проводилося Аналітичним центром «ОсвітАналітика» Київського університету імені Бориса Грінченка в рамках вивчення втрат системи вищої освіти України, спричинених неспровокованою та несправедливою збройною агресією росії проти нашої країни.

У рамках опитування «ОсвітАналітика» ставить собі за мету оцінити ключові аспекти стану організації освітнього процесу, зміни в можливостях університету продовжувати ефективну освітню діяльність та умови, в яких перебувають студенти і викладачі ХДУ.

Анкетування проводилося з 29 травня по 10 червня 2022 року за допомогою Google Forms, анкету було розіслано викладачам і студентам університету за сприяння адміністрації університету. Ми одержали 603 відповіді студентів та 79 відповідей викладачів. Для порівняння: [за даними ЄДЕБО](#), в ХДУ загалом навчається 3 717 студентів і працює 449 викладачів. Отже, в опитуванні взяли участь близько 16% студентів і 17,5% викладачів університету.

Серед респондентів опитування переважають жінки (83% серед опитаних студентів та 75% серед респондентів-викладачів). Найбільшу активність в опитуванні виявили студенти бакалаврату всіх курсів.



Розділ 1. Побутові та емоційні умови роботи і навчання

Місце та умови проживання респондентів

Більше половини викладачів і майже половина студентів зазначили, що на час опитування вони перебувають у м. Херсоні. До м. Івано-Франківська, де зараз розташовано адміністрацію ХДУ, перемістилися шестеро викладачів і дев'ятеро студентів. Кожен сьомий респондент як серед викладачів, так і серед студентів перебуває за межами України. Поза межами тимчасово окупованої території у відносно менш комфортних умовах (необхідність оплати або житло для внутрішньо переміщених осіб) проживає кожен п'ятий респондент.

Лише 6% студентів і 4% опитаних викладачів мають доступ до бомбосховища з належним рівнем безпеки (спеціально обладнаного приміщення). 52% студентів і 46% викладачів у випадку повітряної тривоги можуть скористатися підвальним приміщенням.

Отже, умови проживання щонайменше половини респондентів не є комфортними та/або безпечними.



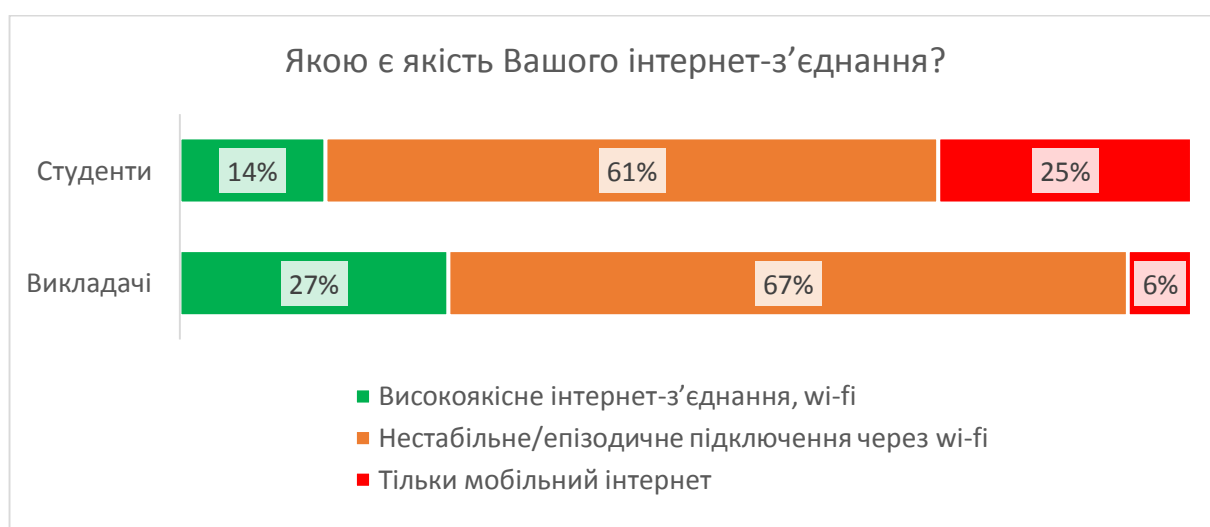
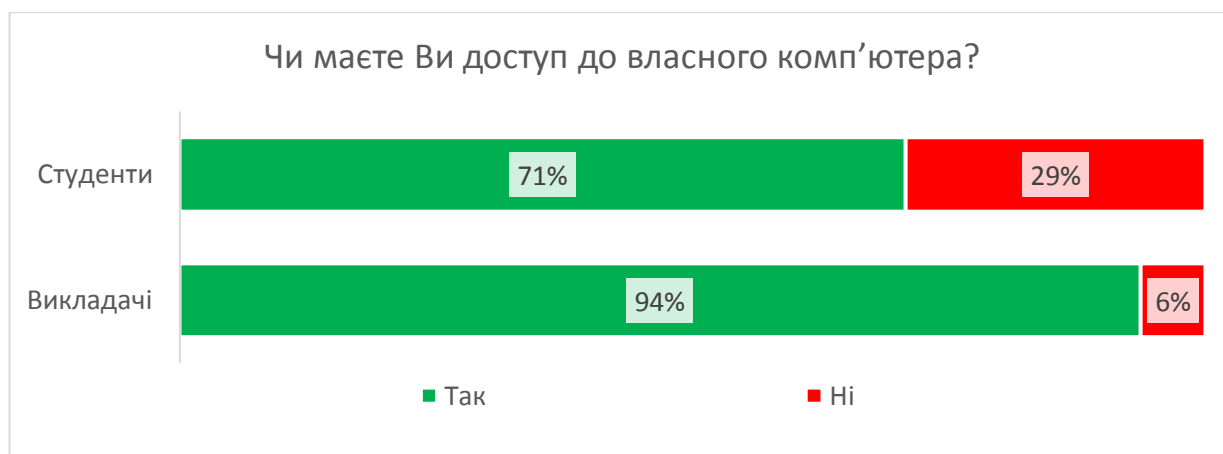
Серед опитаних студентів 15 осіб зазначили, що приєдналися до сил територіальної оборони (з них десять осіб — у м. Херсоні). Лави тероборони м. Херсона також поповнили двоє опитаних викладачів. Ще 18% викладачів і 11% студентів повідомили про свій намір це зробити.

Матеріально-технічні проблеми опитаних нами студентів пов'язані з потребою працювати і забезпечувати власні сім'ї, перебувати в чергах для придбання продовольчих товарів на непідконтрольних Україні територіях.

Доступ до власного (а не чужого) комп'ютера і стабільне інтернет-з'єднання — важливі умови, що уможливають ефективне навчання в дистанційному режимі. На жаль, помітна частина студентів не має доступу до власного комп'ютера. Респонденти відзначають часті проблеми з мобільним зв'язком, нестабільне інтернет-з'єднання та обмежений доступ до необхідного технічного обладнання.

«Найбільшою проблемою є відсутність ноутбука/комп'ютера, так як майже всі завдання зараз пов'язані з виконанням проєктів, презентацій і зустрічами у Зумі».

Доступ до інтернету у переважної більшості студентів та викладачів нестабільний, що означає високу складність організації освітнього процесу із застосуванням дистанційних технологій для більшої частини спільноти ХДУ.



Для респондентів, що перебувають за межами України, найбільш типовими проблемами є мовний бар'єр та нестача коштів. Двоє викладачів назвали проблемою доступ до медичних послуг, а один викладач — пошук житла.

Студенти, що перебувають за кордоном, серед основних проблем найчастіше згадують:

- фінансові труднощі;
- мовний бар'єр;
- проблему пошуку роботи;
- нестабільний мобільний та інтернет-зв'язок;
- доступ до медичних послуг;
- проблеми з пошуком житла та його оплатою;
- психологічні проблеми.

«Через перебування за кордоном я стикнулася з багатьма проблемами. Найбільша — це недостатність коштів для проживання, так як через війну батьки втратили роботу, а стипендія надходить із затримкою. Мовний бар'єр — це також свого роду проблема для нас, але ми потроху намагаємось її вирішувати (за допомогою Google Translate та інших перекладачів). Медичні послуги та страхування можна отримати, лише якщо оформити статус біженців, що наразі ми проти роботи, бо хочемо повернутись до області швидше».

Частина студентів відповіла, що в них немає побутових проблем за кордоном.

Здоров'я та психоемоційний стан

У поточних обставинах важливо враховувати відповіді викладачів та студентів щодо їхнього стану здоров'я. В нашому поточному дослідженні ситуації в різних університетах чітко простежується тенденція більш оптимістичної оцінки власного стану здоров'я викладачами, ніж студентами. Хоча теоретично частка викладачів, що мають проблеми зі здоров'ям, мала би бути вищою через їхній старший вік, навантаження на організм через необхідність турбуватися не лише про себе, а й про інших членів родини, у т. ч. про власних дітей.



«Емоційний стан після пережитого та того, що відбувається зараз. Велика купа проблем. Залишився(-лась) у незнайомому мені місці, без родичів та фінансів. Намагаюсь додзвонитися до родичів, які залишилися на окупованій території, та мати з ними хоч якийсь зв'язок. А ще не забувати, що у мене пари, та є викладачі, які зовсім не розуміють увесь ступінь складності проблем».

Розділ 2. Організація освітнього процесу

Херсонський державний університет [відновив освітній процес 28 березня 2022 року в дистанційному форматі](#). Навчання відбувається з використанням інформаційно-комунікаційних технологій синхронно й асинхронно (з можливістю працювати без фіксованого розкладу). Згідно з [наказом МОН від 20.04.2022 р. № 356](#), ХДУ тимчасово переміщено на базу Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника до міста Івано-Франківська.

Проблеми організації освітнього процесу в поточних умовах

Частина студентів схвально відгукується про організацію навчального процесу в ХДУ.

«Мене все влаштовує на даний час».

«Навчання в нашому університеті у поточних умовах організовано на гідному рівні».

Втім, наше дослідження виявило, що однією з найбільш гострих проблем організації освітнього процесу в ХДУ є налагодження постійної комунікації зі студентами, які залишилися на тимчасово окупованих територіях.

Студенти зазначають, що їхньому ефективному навчанню заважає поганий психоемоційний стан через активні військові дії або їхні наслідки, наприклад вимушене переселення, часті сигнали повітряної тривоги, ворожа авіація, загрози ракетних ударів.

Значне навчальне навантаження призводить до зменшення мотивації у студентів в умовах окупації, напруженого емоційного стану, нестабільного зв'язку, зайнятості студентів в інших сферах (роботі, волонтерстві). Крім того, великий обсяг домашнього завдання, нестабільний навчальний графік в умовах синхронного та асинхронного форматів, ускладнений доступ до необхідних засобів та матеріалів для навчання не сприяють ефективному засвоєнню знань.

«Війна! Важко думати про навчання, коли постійно чуєш, вибухи, автоматні черги або винищувачі. Відсутність зв'язку і інтернету. Складно відвідувати пари, коли ти маєш встигнути купити продукти, які тобі необхідні для виживання, стояти по декілька днів у чергах на зняття готівки, бо то лотерея, один шанс до п'яти, що ти зможеш її зняти».

«Відсутність повноцінних занять в аудиторіях, послідовного і докладного вивчення матеріалу, епізодичні проблеми з інтернетом, проблеми з організацією роботи через відсутність постійного розкладу».

«Високе навчальне навантаження з доволі малим періодом виконання у сьогоденній ситуації; нестабільність психічного і морального стану через військові дії».

«Я намагаюсь навчатись ефективно, проте кількість домашнього завдання занадто велика. Сиджу зранку до пізньої ночі за домашнім завданням. Але вже кінець року, що ще казати. Майже все зроблено».

Серед відповідей **викладачів** виділяється декілька контекстних блоків, пов'язаних із психологічними, технічними та організаційними умовами роботи.

Зокрема, ефективній роботі викладачів наразі заважають:

- Технічні проблеми (зокрема зі зв'язком та інтернетом).

«Нестабільний мобільний зв'язок та інтернет у студентів та викладачів».

«Відсутність зв'язку у здобувачів вищої освіти».

«Дуже поганий зв'язок».

- Психологічний та емоційний стан, пов'язаний з війною та перебуванням на окупованій території.

«Емоційний стан пригнічення від перебування на окупованій території без можливості покинути її найближчим часом через відсутність офіційних зелених коридорів».

«Пригнічений емоційний стан (глибока депресія) через окупацію міста».

«Наявність ворога на обійсті, блокпости, можливість втратити техніку».

«Дуже нестабільний психологічний стан, відсутність стабільного зв'язку з родиною, колегами, здобувачами».

«Постійне бахкання на вулиці і вдень, і вночі».

- Відсутність вільного простору для роботи.

«Діти знаходяться постійно поруч, молодшому сину дуже важко пояснити, чому до мами не можна підходити і відволікати, особливо коли інших дорослих вдома немає».

«Відсутність ізолюваного робочого місця, де можна сконцентруватися».

Деякі викладачі констатують, що їм заважає загальна невпевненість у майбутньому та в ефективності такої освіти, відсутність паперових носіїв інформації, що залишилися вдома, відсутність особистого контакту з колегами, відсутність музичного інструмента (фортепіано) та недостатня заробітна плата.

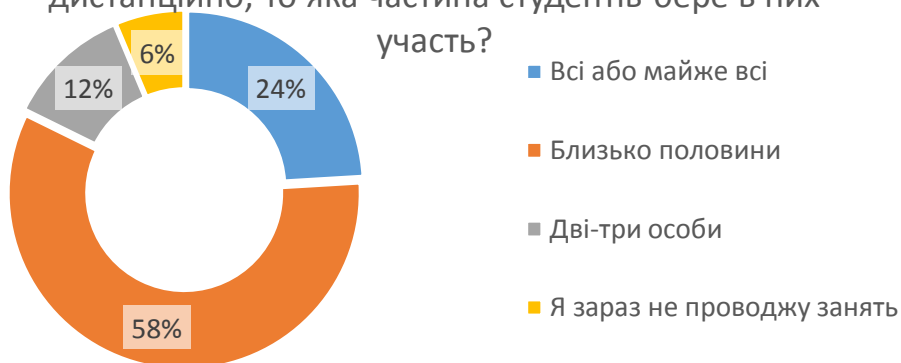
Водночас частина викладачів запевнила, що їхній роботі нічого не заважає.

«Значною мірою – нічого».

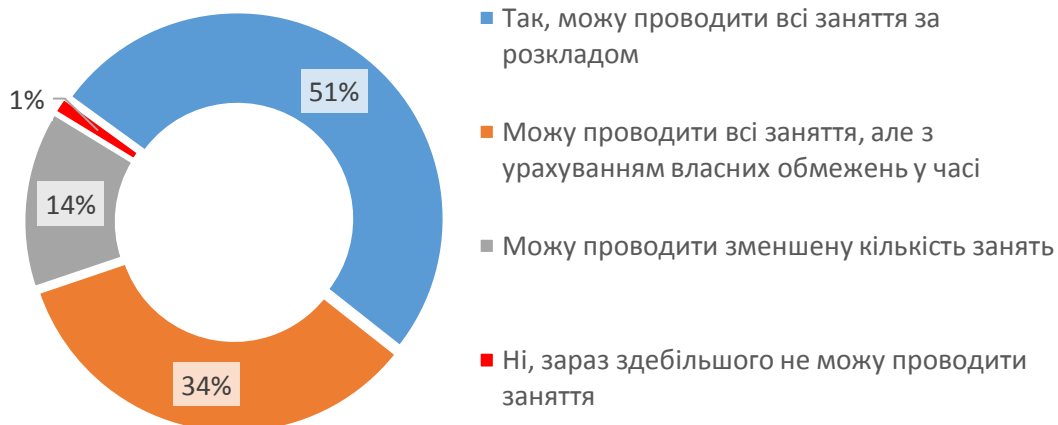
«Нічого, так як я перебуваю за кордоном».

Принциповою рисою ситуації, до якої викладачі адаптувалися недостатньою мірою, є **неможливість для значної кількості студентів брати участь у дистанційних заняттях, що проводяться в синхронному режимі (наживо)**. Найчастіше на занятті наживо присутня приблизно половина студентів. 16% студентів не мають змоги приєднатися до онлайн-занять, ще 23% можуть робити це періодично, при тому що 60% студентів відзначили нестабільний доступ до інтернету.

Викладачі: Якщо Ви зараз проводите заняття дистанційно, то яка частина студентів бере в них участь?



Викладачі: Чи маєте Ви можливість проводити у дистанційному форматі заняття зі студентами, передбачені навчальним планом (розкладом)?



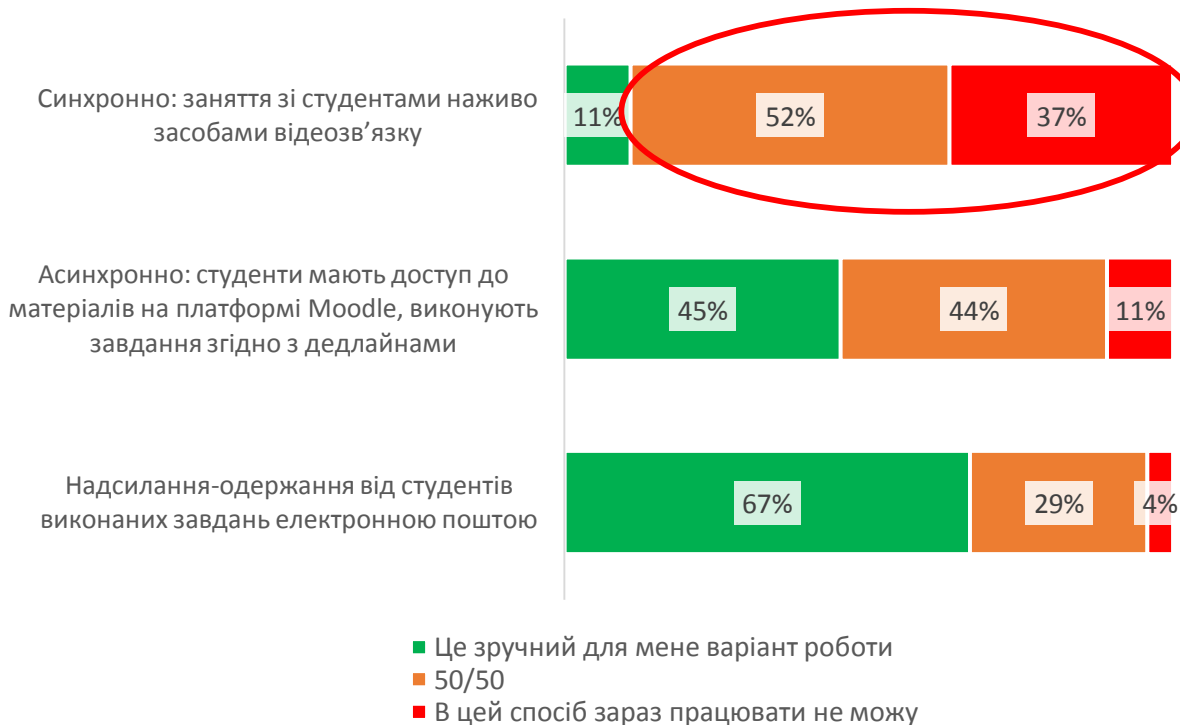
Студенти: Чи маєте Ви можливість брати участь у заняттях у дистанційному форматі, передбачених розкладом?

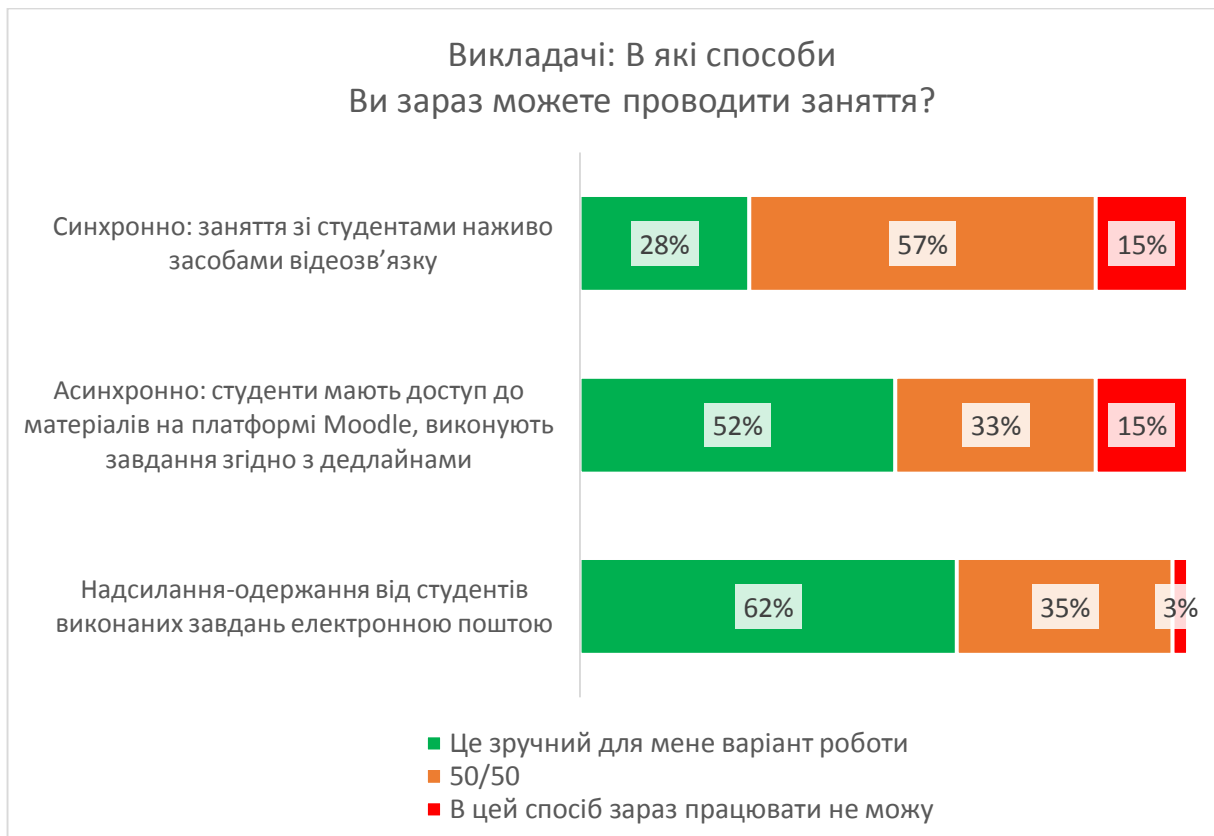


Студенти: Оцініть, будь ласка, сьогоднішній вплив наведених перешкод на Ваше навчання у дистанційній формі

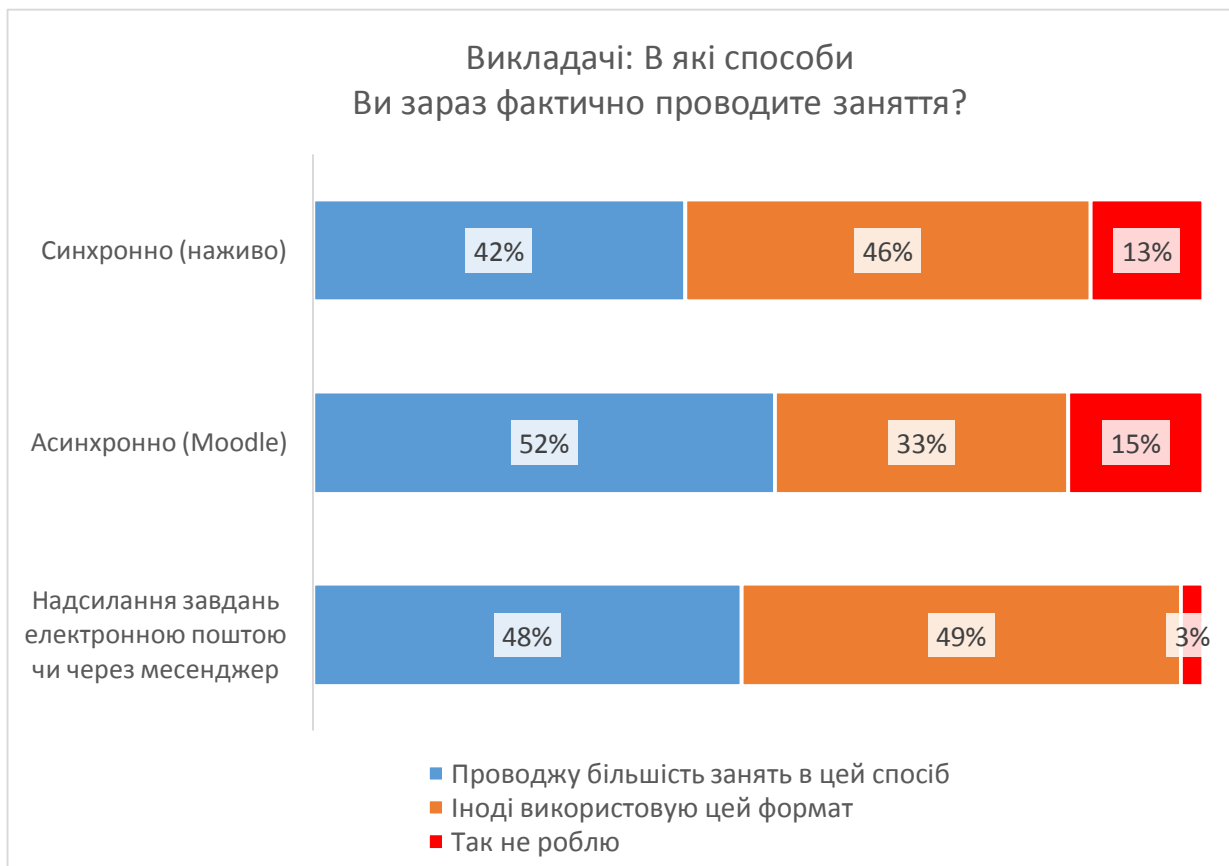


Студенти: Який формат занять для Вас зручний?

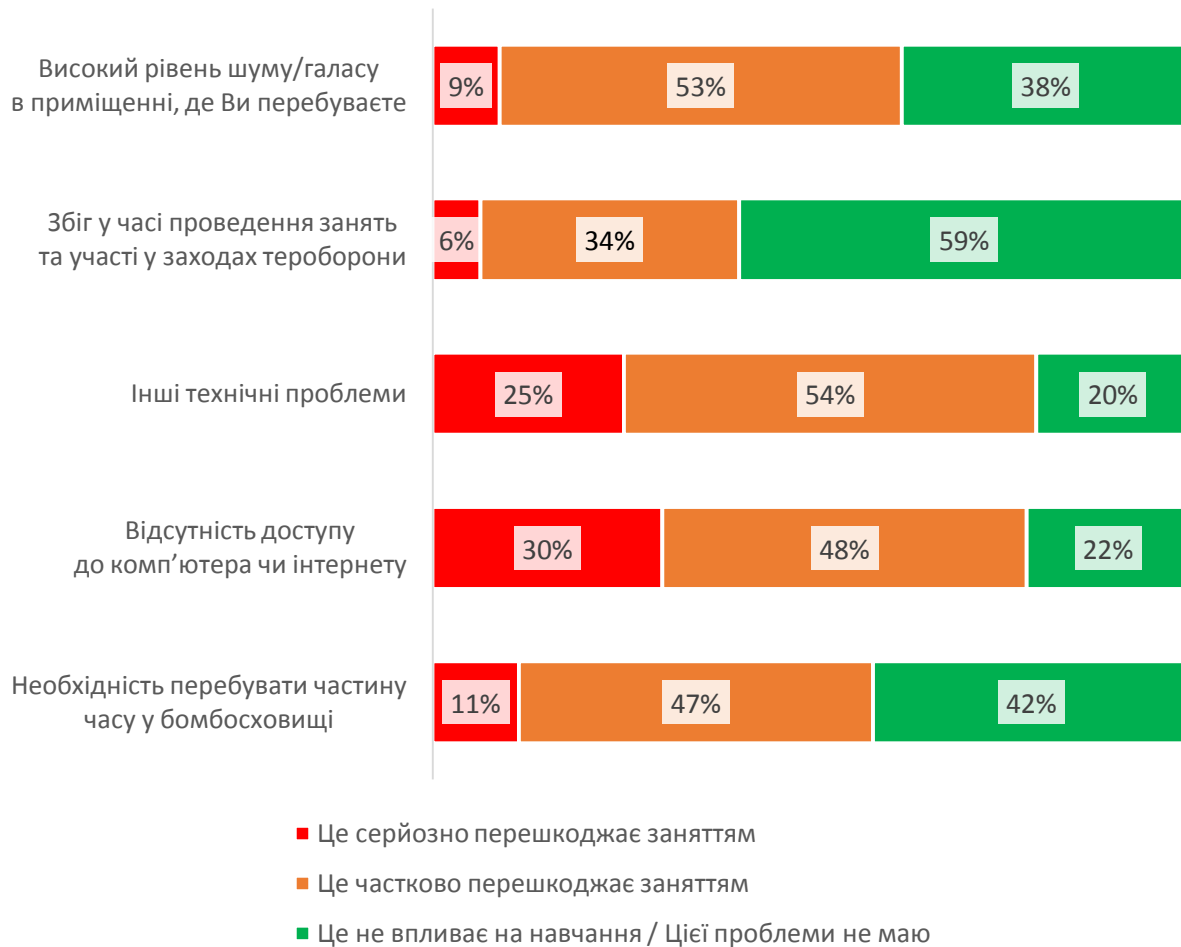




Хоча більшість викладачів має змогу проводити заняття асинхронно, лише половина з них робить це на постійній основі.

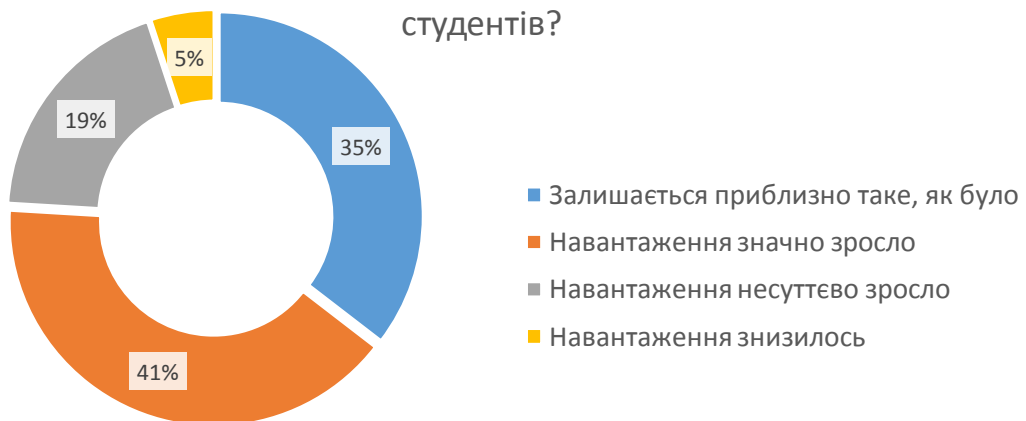


Викладачі: Оцініть, будь ласка, сьогоднішній вплив наведених перешкод на проведення Ваших занять у дистанційній формі



Двоє викладачів з п'яти відзначають суттєве і ще один — незначне збільшення робочого навантаження.

Викладачі: Чи змінилось Ваше робоче навантаження, пов'язане із підготовкою до занять і перевіркою завдань студентів?



Не всі студенти і викладачі мають доступ до необхідних їм матеріалів.



Кожен четвертий випускник не може ефективно працювати над підготовкою **кваліфікаційної (дипломної) роботи**, 40% студентів мають складнощі з цим питанням.



Ми запитали викладачів про те, **в який спосіб (способи) вони пропонують відпрацювати матеріал** студентам, які відсутні на синхронних (наживо) онлайн-заняттях.

Більша частина викладачів практикує відпрацювання завдань через надсилання на електронну пошту чи через месенджери, або в телефонному режимі. Деякі викладачі використовують системи KSU Online чи Google Classroom.

«Окремо зв'язуємось у телефонному режимі, якщо це можливо при наявності сітьового покриття. Причому як зі сторони викладача, так і зі сторони здобувача».

«В будь-який зручний для здобувачів спосіб, а саме виконання завдань, додатковий зв'язок через мобільний чи комп'ютер тощо».

«Мають доступ до Гугл-класу. Є студенти, що втратили дім, техніку, вважаю, що вони можуть отримати оцінку і відпрацювати після перемоги, якщо це не випускний курс».

«Будь-яким варіантом: погоджуюсь на консультації майже в будь-який час доби, роблю тестування на сайті KSU On-line, надсилаю інформацію будь-яким шляхами та месенджерами, так само приймаю відповіді будь-якими шляхами та месенджерами».

«Надсилати виконані завдання на пошту, Вайбер, Телеграм. Кому як зручно й який доступ вони мають».

Зміна підходів до викладання у поточних умовах

Переважає більшість викладачів у нашому опитуванні повідомляє про своє більш лояльне ставлення до студентів у поточних умовах. Проте це твердження часто не означає, що для полегшення навчання студентів викладачі роблять конкретні кроки, першим із яких має бути зменшення обсягу опрацьованого матеріалу. На жаль, у багатьох випадках зменшення навчального навантаження не відбувається.



Переважає більшість викладачів констатує, що вони адаптують свій курс та змінюють його змістове наповнення під впливом поточних подій. Серед форм виділяються: зменшення обсягу завдань та матеріалу, їхніх форм, а також зниження рівня вимог, критеріїв оцінювання та дедлайнів.

«Зменшення матеріалів, але обов'язкове збереження ключових питань з дисциплін викладання!»

«Акценти на зміст матеріалу, форми контролю, консультації індивідуально дають змогу не травмувати дітей, які опинилися у важкій ситуації».

«Змінюю навантаження для студентів. Якщо у студента немає ноутбука чи комп'ютера, щоб виконати завдання, то пропоную альтернативу виконання завдання (тобто в матеріалах ручної графіки — олівці, фарби, тощо).»

«Іноді знижую рівень вимог до якості виконання практичних робіт».

«Використовую менший обсяг вправ тренінгових технологій».

Частина викладачів змінила змістове наповнення курсу. Зокрема, вони залишають найголовніше, оновлюють актуальні нормативно-правові акти, акцентують увагу на темах, що мають патріотичне спрямування.

«Додаю чинні нормативні документи».

«Акценти на темах, пов'язаних з проукраїнською позицією, любов'ю до рідної країни».

«Залишаю теми, цікаві для обговорення. Збільшую кількість творчих робіт, есе, щоб студенти могли писати самі і проявляти творчі здібності».

Водночас деякі викладачі зазначають, що нічого не змінюють.

«Намагаюся зберегти зміст дисципліни у повному обсязі».

«Курс не змінено».

Викладачі про психологічні зміни в роботі студентів за результатами занять в умовах воєнного стану

Переважна частина викладачів зазначає, що зміни у поведінці студентів відбулися. Вони стали розгубленими, втратили мотивацію до навчання, зріс рівень тривоги, спостерігається емоційна нестабільність і закритість у спілкуванні. Особливо це помітно у студентів, які перебувають на окупованій території.

«Студенти більш розгублені, частіше потребують додаткових консультацій, розмов, навіть на особисті теми».

«В перший час майже цілодобово спілкувалась зі студентами, щоб заспокоїти, відволікти від проблем. Зараз психологічно легше працювати, ніж на початку війни».

«Студенти, які знаходяться на окупованій території, потребують психологічної допомоги. Студенти, які змогли виїхати на підконтрольну територію, деякий час перебували в пригніченому стані, пов'язаному зі складнощами виїзду. Також потребують часу на певну психологічну адаптацію й студенти, які виїхали за кордон».

«Студенти досить проблемно сприймають те, що відбувається війна; було досить важко знайти потрібні слова для підтримки та налаштування на роботу!»

«Жахливе враження. Не у всіх є змога на свій ризик виїхати на підконтрольну територію України, тому лишається в умовах окупації сподіватися на краще».

Частина викладачів не помітила якихось суттєвих змін у поведінці студентів і натомість зазначає, що студенти намагаються підтримувати одне одного, в деяких випадках почали більш відповідально ставитись до виконання навчальних завдань, стали згуртованішими.

«Моральний стан нормальний».

«Студенти стали більш уважними до змісту, цінують можливість навчатися та спілкуватись».

«Вони стали більш відповідальними і серйозними».

«Більшість студентів справляються зі своїм психологічним станом».

«Відмічаю підвищення відповідальності студентів, які відвідують дистанційні заняття».

Деякі викладачі зазначають певну маніпулятивність у діях студентів.

«Деяким морально дуже важко зосередитися на навчанні. Деякі виконують все, як раніше, є ті, хто спекулюють ситуацією (з такими боремося)».

«Стали більш маніпулятивними».

Пропозиції студентів щодо організації освітнього процесу

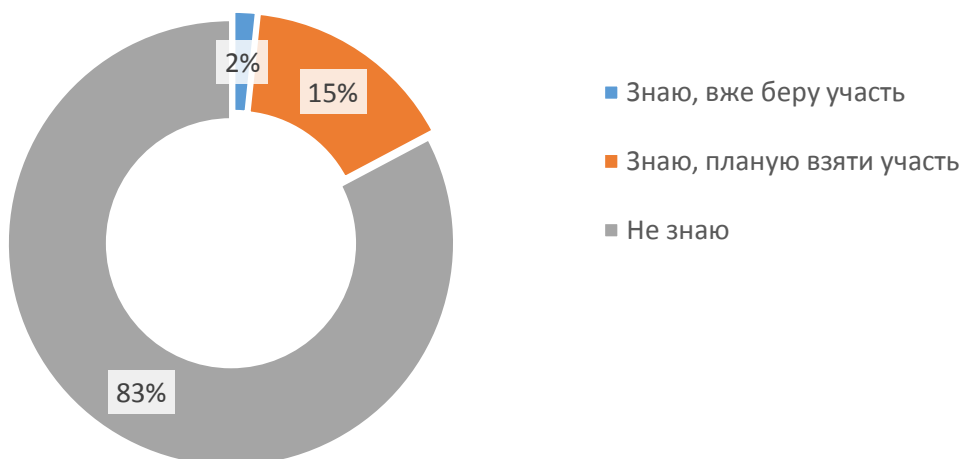
77 студентів ХДУ поділилися з нами своїми **думками та пропозиціями щодо організації навчання в поточних умовах**. Можемо виокремити такі:

- **спростити процедуру екзаменаційної сесії, захисту кваліфікаційних робіт і практики** (перенести їх на літо/осінь, виставляти оцінки відповідно до отриманих поточних балів «автоматом», не проводити екзамени в усній формі тощо);
- **зробити навчальний процес гнучкішим** (скоротити обсяг навчальних дисциплін, дозволити студентам здавати роботи без встановленого дедлайну, надавати їм доступ до електронних журналів навчальних дисциплін);
- **розглянути можливість більш лояльного ставлення викладачів** (давати більше завдань, які можна виконувати без постійного підключення до мережі Інтернет, зменшити обсяг самостійних завдань, не вимагати бути присутніми на онлайн-заняттях і ставити бали за відвідуваність);
- **сприяти студентству в навчальній та позанавчальній діяльності** (більше інформувати студентство про програми зовнішньої та внутрішньої академічної мобільності, вирішити питання з оплатою навчання за контрактом).

«Організувати проведення іспитів і скласти питання згідно та рівнопропорційно з обсягом наданого педагогами матеріалу, а ще своєчасно, ну ніяк не за два тижні до сесії. Адже кількість вивченого та кількість матеріалу, який вимагають знати, дуже відрізняється. Це змушує відчувати ще більший стрес і хвилювання, що не вдасться на «відмінно» все скласти. І ще змушує замислитись над рівнем організації усього навчального процесу та його гнучкості, адже таке опитування потрібно було проводити ще на початку війни».

«Прошу лише розуміння до студентів, бо більшість викладачів не розрізняють поняття дистанційного навчання в період пандемії і навчання в період воєнного стану. Слава Україні!»

Студенти: Чи знаєте Ви про пропозиції різних українських університетів щодо академічної мобільності, безкоштовного вивчення у них певних курсів?



Коментарі та пропозиції викладачів

Викладачі поділилися з нами своїми думками щодо організації навчання у поточних умовах.

«Запровадити досвід індивідуалізованого навчання, зменшити кількість студентів у групах, пропонувати завдання творчого характеру або такі, що передбачають практично орієнтований підхід, у ході виконання яких студенти отримують досвід самостійної роботи з матеріалом та навички аргументованої презентації відповіді та отриманого результату».

«Нормалізуйте заробітну плату».

«Перенести електронні навчальні ресурси з серверів на окупованій території на сервери на контрольованій території України».

«Продовжувати освітній процес з урахуванням нестабільного зв'язку та відсутності інтернету, спростити оформлення документів».

«Особиста думка: стандарт освіти (його зміст — перелік навчальних предметів) потребує змін».

«Зменшити за можливості навантаження для студентів і зробити більший акцент на психологічній підтримці, поки триває війна...»

«Живу очікуванням, коли все завершиться. Не бачу в собі ресурсів так жити довго, а отже — планувати і організовувати свою діяльність в таких умовах у майбутньому».

Наші рекомендації

Проведений аналіз результатів анкетування студентів і науково-педагогічних працівників університету, огляд нормативно-правових актів та рекомендацій, що були видані органами державної влади у сфері освіти після початку повномасштабного військового вторгнення, а також аналіз міжнародних практик організації освітнього процесу в умовах воєнних конфліктів дозволили сформулювати низку рекомендацій щодо більш ефективної організації освітнього процесу в ХДУ в таких умовах.

1. Під час проведеного анкетування мінімальна частка респондентів відзначила, що вони зараз проживають у гуртожитках. Натомість чимало наших респондентів перебувають на тимчасово окупованій території. Аби уможливити переїзд більшої кількості учасників освітнього процесу на підконтрольну Україні територію, ХДУ доцільно розширювати можливості поселення студентів та викладачів у гуртожитки в м. Івано-Франківську і, можливо, в інших неокупованих регіонах України та активно інформувати учасників освітнього процесу про такі можливості.
2. У ХДУ перерва в освітньому процесі у зв'язку з воєнними діями формально була нетривалою. Проте студенти скаржаться на негативний психоемоційний стан через війну, проживання в умовах окупації та ін. Близько половини здобувачів освіти наразі не мають можливості брати участь у навчанні в синхронному режимі (наживо). За результатами нашого опитування, 11% студентів повністю і 53% студентів частково втратили доступ до необхідних їм навчальних матеріалів. Ці обставини означають гарантовану наявність значних втрат в опануванні програмного матеріалу у значної кількості студентів.

Одним з інструментів зменшення цих втрат, на наш погляд, може бути визначити по дві ключові дисципліни (з тих, що вивчаються у весняному семестрі 2022 р. студентами першого-третього курсів бакалаврату і першого курсу магістратури), які є базовими (prerequisites) для вивчення важливих дисциплін в осінньому семестрі. Згодом, починаючи із серпня або вересня 2022 р., надати можливість вивчення цих дисциплін (у повному або «експрес»-вигляді) тим студентам, які на той час перебуватимуть у відносно нормальній безпековій ситуації і матимуть можливість (у тому числі комунікаційну) брати участь в освітньому процесі. До такого вивчення дисциплін слід залучити студентів, які за результатами підсумкового контролю з визначених ключових дисциплін одержали оцінки «D», «E», «FX» або «F».

3. Надання описаної додаткової освітньої послуги не фінансуватиметься з коштів державного бюджету. Так само некоректно очікувати її оплати з боку здобувачів освіти. Тому адміністрації ХДУ доцільно зосередити зусилля на пошуку грантового фінансування на реалізацію подібної програми мінімізації освітніх втрат у рамках проєктів міжнародної технічної допомоги, спрямованих на підтримку переміщених закладів освіти та/або осіб, постраждалих від воєнних дій в Україні.
4. Згідно з міжнародними рекомендаціями, обов'язковим кроком з адаптації викладання до екстремальних умов є суттєве зменшення обсягу матеріалу з дисципліни, що його опрацьовують викладачі спільно зі студентами. Згідно з проведеним опитуванням, 68% викладачів ХДУ досі не вдаються до цього заходу. Тому в наступному семестрі доцільно звернути увагу викладачів на виняткову важливість зменшення обсягу опрацьованого матеріалу дисципліни за рахунок відмови від менш важливих питань, надання переваги найбільш актуальним та необхідним питанням, а також питанням, які потребують меншого часу на їх опанування.
5. З огляду на наявність значної кількості студентів, що не можуть брати участь у дистанційних заняттях наживо (через Zoom, який може не працювати на непідконтрольній території, Google Meet і подібні системи), опція не брати участь у заняттях наживо і

виконувати завдання в той час, коли студент має можливість це робити, в поточних умовах має бути доступна кожному студенту. З іншого боку, необхідність і проводити заняття наживо для частини групи студентів, і працювати асинхронно з іншою частиною цієї академічної групи означає суттєве збільшення робочого навантаження. Раціонально розв'язати цю дилему можна, рекомендувавши викладачам надати пріоритет асинхронному способу опрацювання матеріалу дисципліни (в т. ч. шляхом надсилання студентам необхідних навчальних матеріалів електронною поштою) і завдань, а також трансформувати заняття наживо в консультації для тієї частини студентів, які цього потребують. При цьому доцільно виставляти оцінки (бали) лише за виконані студентами завдання, але не за їхню участь у заняттях онлайн. Додатково див. з цього питання матеріал Ольги Бершадської «Як відновити викладання?» за посиланням: <https://www.skeptic.in.ua/bul22>.

6. Доцільно приділити серйозну увагу моніторингу психологічного стану співробітників та студентів університету, з якими наявний зв'язок, звернути увагу на стрес і ризики появи депресивних станів, запропонувати тим, хто цього потребує, відповідну підтримку. До цієї роботи разом із [Соціально-психологічною службою ХДУ](#) доцільно залучити практикуючих психологів-медиків, напевно, у партнерстві із закладами охорони здоров'я.
7. Доцільно мінімізувати або повністю виключити російськомовні джерела (підручники, публікації, наукові видання, вебресурси тощо) з використання в освітньому процесі та під час проведення досліджень.